

RO-factsheet Hollandse Waterlinies

Gemeente Utrecht

Afb. 1 Fort Lunet II, langs de huidige Waterlinieweg. De vier lunetten zijn gebouwd tussen 1822 en 1828 op de Houtense Vlakte en zijn de kleinste van de Utrechtse forten. Bron: Hollandse Waterlinies/Martin van Lokven

Inleiding

Werelderfgoed Hollandse Waterlinies bestaat uit de historische linies de Stelling van Amsterdam en de Nieuwe Hollandse Waterlinie. De Stelling van Amsterdam is werelderfgoed sinds 1996. In 2021 is de Nieuwe Hollandse Waterlinie daaraan toegevoegd. Sindsdien vormen ze samen één werelderfgoed: de Hollandse Waterlinies.

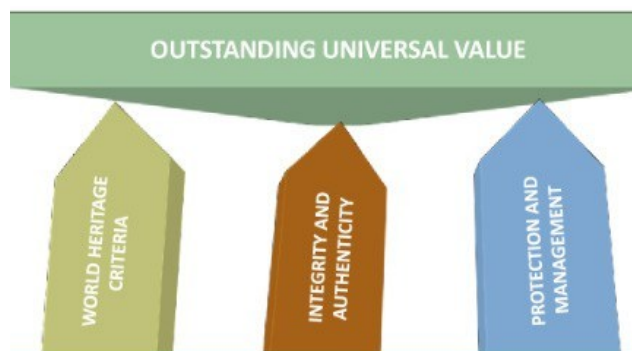
Landschap met een verhaal

De Hollandse Waterlinies zijn een militair verdedigingssysteem, gebaseerd op het landschap. Je herkent het vaak pas als je weet dat het er is. De openheid en leegte is niet toevallig. Hier bevinden zich verboden kringen rond forten, inundatievlaktes en de hoofdverdedigingslijn die de grens aangeeft tussen de veilige en de onveilige zijde. Water was het geheime wapen: sluisen werden opengezet; dammen gesloten. Zo werden via rivieren en kanalen brede stroken land tot kniediep onder water gezet: inundatie. Te diep voor man en paard, te ondiep voor boten. Water was de stille verdediging die niemand zag aankomen. De inundatiegebieden mochten lange tijd niet worden bebouwd. Meer uitleg over het systeem is te zien in dit [filmpje](#).

Werelderfgoed heeft Outstanding Universal Value

Nederland is een van de ruim 190 landen die het Werelderfgoedverdrag van UNESCO heeft ondertekend. Landen dragen zelf erfgoederen aan voor de Werelderfgoedlijst. Alleen erfgoed dat uniek in de wereld en onvervangbaar is komt daarvoor in aanmerking. De Hollandse Waterlinies staan daarmee in het rijtje met de Chinese Muur, de Taj Mahal en de Piramides van Gizeh.

Om het predicaat werelderfgoed te krijgen gelden strenge voorwaarden. Het erfgoed moet uitzonderlijke universele waarde hebben voor de mensheid. UNESCO noemt dat *OUV, Outstanding Universal Value*. Die OUV is gebaseerd op drie pijlers en die moet je beschermen. Zo moet het erfgoed voldoen aan minimaal één van tien selectiecriteria. De Hollandse Waterlinies voldoet aan drie daarvan. Er moet daarnaast sprake zijn van integriteit en authenticiteit: De Hollandse Waterlinies zijn nog nagenoeg intact en herkenbaar gebleven. Ook moet de bescherming en het beheer van het werelderfgoed goed zijn geregeld. Nederland heeft het allemaal beschreven in de Statement of Outstanding Universal Value. Die verklaring is de basis voor de inschrijving op de werelderfgoedlijst.

Afb. 2 De drie pijlers onder Outstanding Universal Value (OUV). Bron: UNESCO

Van abstract naar concreet

De OUV mag onder geen beding worden aangetast. Maar het is tegelijkertijd een abstract begrip. Dus wat bescherm je dan? Daarom is de OUV van de Hollandse Waterlinies uitgewerkt in kernkwaliteiten. Samen vormen ze één systeem. Dat systeem bestaat uit duizenden onderdelen, in UNESCO-terminen attributen genoemd. De meeste daarvan zijn beschermd als monument. Een beschadiging of aanpassing van een attribuut (bijv. graffiti op een groepsschuilplaats of het vervangen van een sluisdeur) betekent niet gelijk aantasting van de OUV. Het doorbreken van de hoofdverdedigingslijn, het volbouwen van verboden kringen of verwijderen van militaire objecten is dat wel.

Hoofdkenmerken

Kernkwaliteiten

Strategisch landschap

Hoofdweerstandslijn, Inundatiekommen en komkeringen, accessen, verboden Kringen en houten huizen

Watermanagementsysteem

Waterwegen en inundatiekanalen (rivieren, inundatie- en toevoerkanalen), dijken en kaden (rivierdijken en polderkaden), inundatiesluizen (hoofdinlaatsluizen en verspreidingsluizen), ondersteunende waterwerken (dammen, duikers, gemalen, inundatiekommen, doorlaatsluizen, schotbalkenloodsen, plofsluizen/duikers)

Militaire werken

Vestingen, forten, werken, batterijen, stellingen, kazematten, groepsschuilplaatsen, andere militaire objecten (loopgraven, tankgrachten, versperringen, gedekte wegen)

Attributen

Alle landschappelijke en gebouwde elementen

Afb. 3 De OUV uitgelegd voor de Hollandse Waterlinies

Verdragsverplichting en juridische kaders

Landen beschermen werelderfgoed met hun eigen wet- en regelgeving. De *Statement of Outstanding Universal Value* is daarbij het uitgangspunt. De juridische bescherming begint bij de Omgevingswet, het Besluit kwaliteit leefomgeving (Bkl) en het Besluit activiteiten leefomgeving (Bal). De provincie Utrecht heeft de regels voor het eigen grondgebied verder uitgewerkt in de provinciale omgevingsverordening en heeft instructieregels opgesteld voor gemeenten. Die moeten zich aan de verordening en de instructieregels houden in hun omgevingsplannen en bij het verlenen van vergunningen. Het werelderfgoed moet altijd in acht worden genomen. Ook als er misschien sprake is van verouderde regels, zoals in bestemmingsplannen waarin het werelderfgoed nog niet is opgenomen. Ontwikkelingen die de OUV aantasten lopen kans om te stranden bij de Raad van State. Meer uitleg over de bescherming van de Hollandse Waterlinies is te zien in dit filmpje.

Bescherming

Werelderfgoed Hollandse Waterlinies is groot: het gebied loopt door vijf provincies en zevenendertig gemeenten. UNESCO noemt dat gebied de property. Die gaat niet op slot, maar er gelden wel regels voor ruimtelijke ontwikkelingen. De meeste gebouwde attributen zijn beschermd als monument. In de Nieuwe Hollandse Waterlinie als rijksmonument, in de Stelling van Amsterdam als provinciaal monument. Rondom de property ligt een zogenaamde attentiezone (in het Engels: *bufferzone*): een soort beschermende schil. Dat gebied heeft geen juridische status, maar is een verdragsverplichting vanuit UNESCO. De werking is vergelijkbaar met het voorschrift in de Omgevingswet dat gemeenten in hun omgevingsplan regels opnemen voor de omgeving van beschermde monumenten om ontsiering en beschadiging van die monumenten te voorkomen. Rond de stad Utrecht is een groot deel van de attentiezone opgenomen in de Provinciale Cultuurhistorische Hoofdstuctuur, waar rekening gehouden moet worden met militair erfgoed.

Bescherming van de Hollandse Waterlinies is ingewikkeld. Antwoorden zijn niet altijd zwart of wit, het is geen wiskunde met slechts één juiste uitkomst. Het vergt per ontwikkeling maatwerk met zorgvuldige afweging en expert judgement. Kernvraag daarbij is: *Hoe heeft het werelderfgoed baat bij de nieuwe ontwikkeling?* Dat maakt het voor gemeenten soms lastig om de impact van ruimtelijke plannen in te schatten. Gelukkig hoeven ze dat niet alleen te doen. De provincie is siteholder en helpt daarbij. Ook zijn er handige hulpmiddelen beschikbaar. (Zie kader). Dit filmpje legt in een paar minuten uit hoe bescherming werkt.

Organisatie

Ieder werelderfgoed heeft een siteholder. Voor de Hollandse Waterlinies zijn dit de provincies Noord-Holland, Utrecht, Gelderland en Noord-Brabant. Vestingstad Gorinchem maakt ook deel uit van het werelderfgoed, maar de provincie Zuid-Holland is geen siteholder.

De siteholder is verantwoordelijk voor het behoud van de OUV. De vier provincies hebben daarvoor een gemeenschappelijke regeling opgericht. De dagelijkse werkzaamheden liggen bij het sitebureau. Dat faciliteert overheden in het werelderfgoedgebied, waaronder provincies, gemeenten en waterschappen. Bescherming en uitdragen vormen de kern van de werkzaamheden. Het sitebureau werkt samen met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en met terreinbeherende organisaties zoals Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten en de Provinciale Landschappen.

Omdat het werelderfgoed zo groot is, wordt er ook samengewerkt op regionaal niveau. In Noord-Holland is de samenwerking vastgelegd in een uitvoeringsprogramma. In Utrecht werken provincie, gemeenten, waterschappen en grote terreinbeheerders samen in het Pact van Ruigenhoek. Gelderland en Noord-Brabant hebben het Pact van Loevestein.

Handige instrumenten bij bescherming

Website hollandsewaterlinies.nl

Website van de siteholder, met een publieksdeel voor de bezoeker en een partnerdeel voor de professional. Hier staat veel informatie voor bescherming van de Hollandse Waterlinies, waaronder de interactieve kaart met de property en de attentiezone.

Website provincie Utrecht

Startpagina over de Hollandse Waterlinies voor gemeenten in de provincie Utrecht. Met veel linkjes naar o.a. de Provinciale Omgevingsverordening, het Regionaal Actieprogramma van het Pact van Ruigehoek en de gebiedsanalyses.

Website Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De website van de RCE biedt informatie over werelderfgoed in Nederland met handige kaarten en linkjes.

Website Stichting Werelderfgoed Nederland

De Stichting Werelderfgoed Nederland bestaat uit de beheerders van de dertien werelderfgoederen in het Koninkrijk der Nederlanden. Vergroten van de bewustwording, belangenbehartiging en kennisdeling zijn de kerntaken.

Position paper Hollandse Waterlinies

Beschrijving van de Hollandse Waterlinies in een notendop, met een toelichting hoe het werelderfgoed kan helpen bij ruimtelijk opgaven.

Gebiedsanalyses Hollandse Waterlinies

De gebiedsanalyses geven inzicht in de kernkwaliteiten van de Hollandse Waterlinies en zijn gekoppeld aan de provinciale omgevingsverordening. Ze bieden uitgangspunten en ontwikkelingsrichtingen per deelgebied voor ruimtelijke ontwikkelingen. Bedoeld als toetsingsinstrument, inspiratiebron en bouwsteen voor planvorming, beleid en visievorming. Alle gebiedsanalyses staan in een storymap. Ze zijn ook beschikbaar als pdf-document op de website van de provincie, onder 'Documenten'.

Handreiking kleine landschapselementen Hollandse Waterlinies

Beknopte handreiking voor de aanleg van kleine landschapselementen in de Hollandse Waterlinies, met uitgangspunten waarbij de kernkwaliteiten van het open linielandschap intact blijven..

Afwegingskader Energietransitie Hollandse Waterlinies

Het afwegingskader is een onderzoek uit 2021 naar de kansrijkheid voor grootschalige energieopwekking zonder dat de kernkwaliteiten van het Werelderfgoed worden aangetast. Het gaat om drie vormen, namelijk zonnevelden lager dan 1,5 m en windturbines van 3 MW en van 5,6 MW. Er wordt verduidelijkt wanneer bepaalde energievormen een risico geven op aantasting. Het afwegingskader biedt geen nieuwe regels, maar maakt bestaand beleid concreet. Het zegt niet of iets wel of niet mag. De provincie Utrecht heeft een aparte leeswijzer bij het afwegingskader opgesteld.

Handreiking visuele integriteit

De Handreiking visuele integriteit van het Kwaliteitsteam Hollandse Waterlinies gaat over één specifiek aspect van de OUV: de visuele integriteit: een belangrijk aspect van de instandhoudingsverplichting, en het enige aspect dat buiten de begrenzing van de property doorwerkt. Vergelijkbaar met regels voor de omgeving van beschermde monumenten.

Heritage Impact Assessment (HIA)

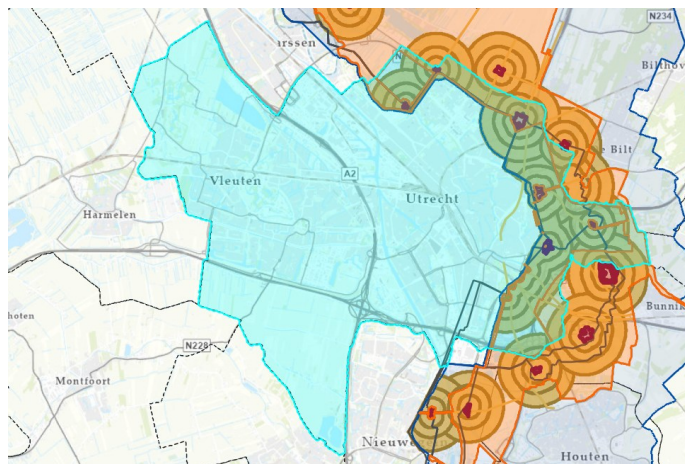
Zijn er plannen of ontwikkelingen in of bij de Hollandse Waterlinies en wil je weten wat de effecten zijn op het werelderfgoed? Dan kan het raadzaam zijn om een effectbeoordeling uit te (laten) voeren, beter bekend als Heritage Impact Assessment (HIA). Zo'n HIA is een instrument van UNESCO en volgt een bepaalde methodiek om transparant, navolgbaar en uniform te zijn in de beoordeling. Op de website van UNESCO staat een Nederlandstalige leidraad. Het is verstandig om eerst contact op te nemen met de provincie.

De Hollandse Waterlinies in Utrecht

De openheid van het landschap aan de noord- en oostrand van de stad Utrecht is mede te danken aan de Hollandse Waterlinies. De hoofdverdedigingslijn lag aanvankelijk dicht langs de oude vestingstad. In de tweede helft van de negentiende eeuw werd verder oostwaarts een tweede fortenring aangelegd in verband met de komst van zwaarder militair geschut. In twee halve cirkels lagen er bij Utrecht maar liefst zestien forten. Die dichtheid was nodig omdat de Houtense Vlake te hoog lag om te inunderen en omdat Utrecht veel accessen kende in de vorm van wegen en spoorlijnen. Lange tijd was stadsuitbreiding buiten de fortenringen niet toegestaan vanwege de Kringenwet. Pas na intrekking van de wet in 1963 onstonden wijken als Lunetten en het Utrecht Science Park. Aan de noordkant vormt de Gageldijk nog steeds een harde grens tussen verstedelijkt gebied en groene inundatievelden. Vanwege de dubbele fortenring is het gebied rond Utrecht uniek in de Hollandse Waterlinies.

Nadere uitleg over het landschap staat in de Gebiedsanalyses Utrecht Noord en de Utrecht Oost. De property en attentiezone staan in detail op de webkaart. De Cultuurhistorische Atlas (CHAT) van de Provincie Utrecht toont ook de delen van de de Hollandse Waterlinies die buiten de property liggen.

Belangrijk: bij de Vergunningcheck van het Omgevingsloket is de Hollandse Waterlinies soms nog niet meegenomen. Ook op Regels op de kaart is het werelderfgoed niet altijd eenvoudig terug te vinden. Check bij twijfel daarom de webkaart of neem contact op met de provincie.

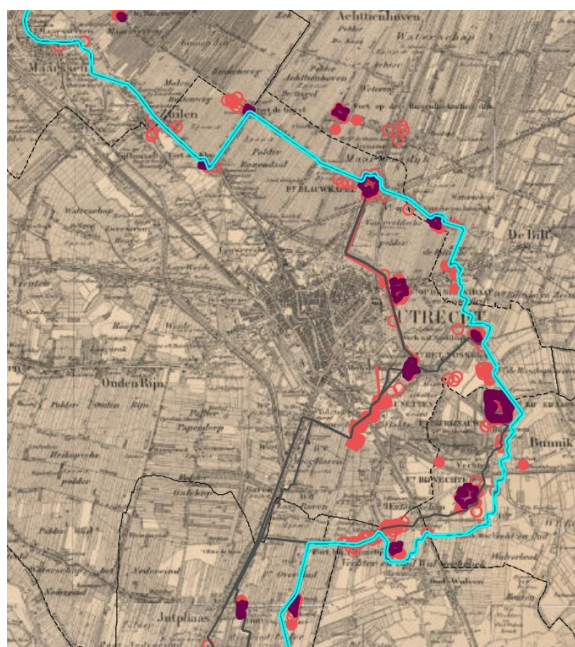
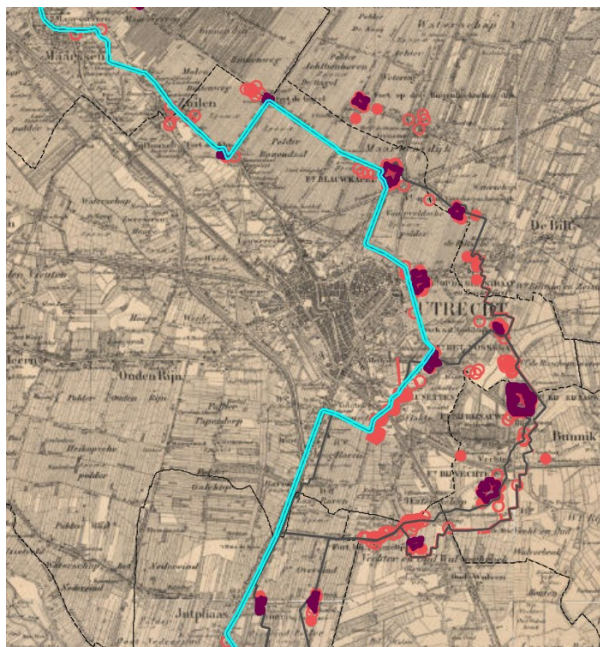

Afb. 4 De Hollandse Waterlinies (oranje) met attentiezone (donkerblauw) in Utrecht (lichtblauw) Bron: Webkaart Hollandse Waterlinies

Binnen de property

- Vecht
- Hoofdverdedigingslijn 1815, 1880, WO I (1915) en WO II (1940) (deels in de property, deels erbuiten)
- Inundatievelden
- Fort aan de Klop met verboden kringen (meerdere rijksmonumenten, complexnummer 532262)
- Meerdere verdwenen groepsschuilplaatsen rond Fort aan de Klop
- Waterwerken Klopvaart (meerdere rijksmonumenten, complexnummer 532302)
- Polder Buitenweg
- Fort De Gagel met verboden kringen (meerdere rijksmonumenten, complexnummer 532288)
- Kerkeindsche Vaart (acces en inundatiekanaal, langs huidige Burgemeester Huydecoperweg)
- Inundatiekade Gageldijk
- Polder de Gagel
- Houten woning (Gageldijk)
- Werken tussen Fort Ruigenhoek en Fort De Gagel (deels in Utrecht, meerdere rijksmonumenten, complexnummer 532322)
- Deel van verboden kringen van Fort Ruigenhoek
- Komkeerkade/acces Achttienhovensche Kade
- Ruigenhoeksepolder (noordelijk deel)
- Polder De Hoge Kamp
- Fort Blauwkapel met verboden kringen (meerdere rijksmonumenten, complexnummer 532328)

- Betonnen werken en sluisje bij Fort Blauwkapel (meerdere rijksmonumenten, complexnummer 532346)
- Inundatiekade eerste fortenring Utrecht
- Accessen Oosterspoorweg Utrecht-Hilversum, spoorweg Utrecht-Amersfoort, Voordorpsche Dijk
- Waterlinieweg (noordelijk deel)
- Voorveldse Polder
- Betonnen werken Fort Voordorp-Blauwkapel (meerdere rijksmonumenten, complexnummer 532361)
- Deel van verboden kringen van Fort op de Voordorpsedijk
- Acces Utrechtseweg
- Fort de Bilt (meerdere rijksmonumenten, complexnummer 532373)
- Werken tussen Fort de Bilt en de Lunetten (deels in de property, deels in attentiezone. Meerdere rijksmonumenten, complexnummer 532397)
- Acces Houtense Vlake
- Acces/inundatiekade Hoofddijk
- Fort aan de Hoofddijk (meerdere rijksmonumenten, complexnummer 531094)
- Tussenstelling Rijnauwen-Vechten (deels in Utrecht, meerdere rijksmonumenten, complexnummer 531085)
- Deel van verboden kringen van Fort bij Rijnauwen
- Deel van tweede en derde verboden kring van Fort bij Vechten
- Deel van tweede en derde verboden kring van Fort 't Hemeltje
- Accessen Koningsweg/Koningslaan, spoorweg Utrecht-Arnhem, spoorweg Utrecht-Den Bosch, Houtense Pad-Utrechtseweg
- Lunet I (meerdere rijksmunumenten, complexnummer 532413)
- Lunet II (meerdere rijksmunumenten, complexnummer 532420)
- Lunet III (meerdere rijksmunumenten, complexnummer 532424)
- Lunet IV (meerdere rijksmunumenten, complexnummer 532432)
- Inundatiekanaal Lunetten (meerdere rijksmonumenten, complexnummer 532407)

Afb. 5. De twee fortenringen rond Utrecht geprojecteerd op kaart uit 1900. Links de hoofdverdedigingslijn 1815, lopend vanaf de Vecht via Fort aan de Klop, Fort de Gagel, Fort Blauwkapel, Fort de Bilt, Fort Vossengat, de Lunetten en de Vaartsche Rijn naar Fort Jutphaas. Rechts de hoofdverdedigingslijn 1940, vanaf Fort Blauwkapel via Fort Voordorp, de Werken bij Griffensteijn, Fort Hoofddijk, Fort bij Rijnauwen, Fort Vechten, Fort bij 't Hemeltje, de Wayensedijk en het inundatiekanaal Overeindseweg naar Fort de Batterijen.
Bron: Webkaart Hollandse Waterlinies

Binnen de attentiezone

- Twee verdwenen groepsschuilplaatsen bij Fort aan de Klop
- Ruigenhoeksepolder (zuidelijk deel)

- Zwarte Water
- Biltsche Grift
- Verboden kringen van Fort de Bilt
- Anti-tankgracht bij Fort Hoofddijk (maakt deel uit van Werken bij Griftensteijn, rijksmonument 532462, complexnummer 532365)
- Verboden kringen rond Fort Hoofddijk
- Kromhoutkazerne/voormalig Fort Vossegat (meerdere rijksmonumenten, complexnummer 514410)
- Inundatiekanaal bij voormalig Fort Vossegat
- Verboden kringen rondom Stelling van Utrecht (Fort Vossegat en de Lunetten)
- Kromme Rijn
- Gedekte gemeenschapsweg langs de Lunetten
- Schut Rijndijk (tussen Lunet I en II)
- Genieloods (bij Koningsweg)
- Vechtwagenversperring bij Lunet IV
- Keer- en inundatiesluis Jutphaseweg
- Inundatiekade Koppeldijk

Buiten de property en attentiezone

- Amsterdam-Rijnkanaal
- Complex Merwedekanaal (meerdere rijksmonumenten, complexnummer 514184)
- Militair Neven Hospitaal
- Gracht rondom vestingstad Utrecht, Oude Gracht, Nieuwegracht, Kromme Nieuwegracht, Drift, Plompetoengracht
- Inundatiekade Vaartsche Rijn
- Damsluis Verlengde Hoogravenseweg

Afb. 6 De beschilderde groepsschuilplaats bij Fort de Gagel. Kunstenaar Robert-Jan Brink ('de Verfdokter') laat via dit kunstwerk zien hoe soldaten in de schuilplaats waren gelegd. Groepsschuilplaats type P kon tien tot twaalf soldaten herbergen..

RO-factsheet nr. 29 – Utrecht

Deze factsheet is onderdeel van de serie *RO-factsheets Hollandse Waterlinies voor gemeenten*, te vinden op **HollandseWaterlinies.nl/Bescherming > Bescherming > Werelderfgoed in uw gemeente**. Zevendertig gemeenten liggen in de property. Elf omliggende gemeenten liggen in de attentiezone.

Uitgave van het Sitebureau Hollandse Waterlinies, 2026

